

В.М.Горобець (Київ)

Українсько-російські відносини та політико-правовий статус Гетьманщини (друге половина XVII – перша чверть XVIII ст.)

Розвиток вітчизняної історичної науки наприкінці 80-х у першій половині 90-х рр. нашого століття сприяв розв'язанню важливої проблеми формування на теренах України на рубежі нового часу національної держави. Науково доказові праці В.Смолія, В.Степанкова, В.Борисенка, Ю.Мицика, О.Гуржія, Я.Федорука та інших сучасних дослідників, котрі продовжили наукову традицію, започатковану на початку століття В.Липинським і С.Томашівським, переконливо довели, що в результаті Національної революції середини XVII ст. в Європі постало нове державне утворення – Українська держава (Військо Запорозьке).

Менш одностайні дослідники в оцінках політичних реалій другої половини XVII – XVIII ст., зокрема, що стосується питання політико-правового статусу України в складі Російської держави.

Складність наукового розв'язання даної проблеми обумовлюється, головним чином, двома обставинами: по-перше, недостатньою понятійною розробленістю вітчизняної правничої науки, насамперед, сфери історико-правничої термінології; по-друге, певною невідповідністю правових норм, зафіксованих у міждержавних угодах, і політичних реалій історичного процесу (внаслідок чого при аналізі нерідко доводиться відокремлювати правовий бік проблеми (*de jure*) від фактичного стану речей (*de facto*)).

Політико-правовий статус Української держави до 1654 р. визначали норми Зборівського 1649 р. та Білоцерківського 1650 р. договорів з Річчю Посполитою. Вони передбачали надання регіону, обмеженому спочатку землями Брацлавського, Київського та Чернігівського воєводства, а після 1650 р. лише – Київського, прав адміністративної

автономії в складі Речі Посполитої. Проте de facto Україна протягом 1649 – 1654 рр. була незалежним державним утворенням. Одним з опосередкованих доказів цього служить і факт укладення на початку 1654 р. військово-політичного союзу з Російською державою.

Українсько-російський союзний договір став закономірним результатом розвитку національно-визвольної боротьби в Україні в середині XVII ст. та обумовленої нею трансформації геополітичної ситуації в регіоні. Аналіз історичних процесів, що відбувалися в цей час в Україні, переконливо свідчить про повну невідповідність пануючої в радянській історіографії теорії “возз’єднання України з Росією”, як причини і кінцевої мети визвольної боротьби українського народу. В рівній мірі викликають заперечення й твердження українських істориків західної діспори, які нерідко намагалися тлумачити українсько-російський союз як випадковий епізод у зовнішньополітичній діяльності Чигирина.

Глибока економічна криза, детермінована руїною в ході перманентних бойових операцій найбільш розвинутого в господарському відношенні Правобережжя та наслідками жорстоких епідемій і голоду 1650 – 1652 рр., обумовлювала господарський занепад козацтва; частина якого через брак коштів втрачала спроможність до несення військової служби. Антигетьманські повстання на Запорозькій Січі та бунт у таборі під Городком у середині 1653 р. недвозначно засвідчили зростання соціальної напруги в суспільстві та певної зневіри в можливість успішного завершення війни з Польщею. Зовнішньополітичні прорахунки уряду Б.Хмельницького в придунайському регіоні спричинили оформлення тут у середині 1653 р. антиукраїнської коаліції держав. У правлячих колах Речі Посполитої після смерті канцлера Є.Осолінського домінуючу роль почало відігравати угрупування, яке відкидало можливість пошуку будь-яких компромісів з Чигирином і вимагало від короля лише силового розв’язання

“української проблеми”. Воєнна кампанія 1653 р., як відомо, увінчалась сепаратним польсько-кримським Кам’янецьким договором, який остаточно переконав українське керівництво в тому, що Кримське ханство вичерпало свої потенції як союзник України в боротьбі за незалежність. За таких умов втягнення Росії у війну з Польщею ставало пріоритетним напрямом зовнішньополітичної діяльності гетьманського уряду.

На прийняття Москвою рішення про надання Україні військової допомоги для боротьби з Річчю Посполитою вирішальний вплив мав фактор наявності територіальних претензій до останньої, а також загроза посилення на південно-західних кордонах Росії позицій Оттоманської Порти. Зокрема, повідомлення генерального писаря Війська Запорозького І. Виговського про наміри Стамбула прийняти Україну під свій протекторат, отримане в Москві 20 червня 1653 р., змусило російського царя припинити відтягування з прийняттям відповідального рішення і зважитись “перейти Рубікон”. Внаслідок чого уже 22 червня Олексій Михайлович повідомив Хмельницького про свою готовність прийняти Військо Запорозьке “под нашу царского величества высокую руку, яко да не будете врагом креста Христова в притчу и в поношение”[1].

Крім фундації військово-політичного союзу антипольського спрямування, договір 1654 р. закріплював на міжнародному рівні непорушність політичного ладу Української держави, її політико-адміністративного поділу, системи суду і судочинства, діючу модель соціально-економічних відносин, суспільну структуру тощо. Він засвідчив також на рівні міжнародного права повну емансипацію України з-під влади польського короля. Разом з тим, об’єктивна нерівність стартових умов контрагентів договірного процесу, значна зацікавленість української сторони в його успішному завершенні та умови політичного цейтноту, в якому перебувало українське керівництво, – все

це робить позицію українських дипломатів на переговорах більш уразливою і дозволяє їх опонентам внести до заключної редакції Переяславсько-московського договору окремі положення, що обмежували український суверенітет як у сфері зовнішньої, так і внутрішньої політики. Зокрема, гетьману заборонялося без попереднього узгодження з Москвою встановлювати дипломатичні контакти з Польщею та Туреччиною, а щодо змісту дипломатичних заходів по відношенню до інших держав – Чигирин був зобов'язаний ставити до відома російську сторону. Крім того, договір передбачав підпорядкування українських фінансів царській казні[2] (гетьманський проект від 17 лютого 1654 р. пропонував щорічну виплату сюзнерові наперед визначеної суми дані, за аналогією стосунків Порти зі своїми васалами[3]).

Незважаючи на внесені російською стороною обмеження українського суверенітету, згідно умов Переяславсько-московського договору 1654 р. Україна зберігала політичну автономію, тобто продовжувала існувати як окреме державне утворення. Її зв'язок з Російською державою мав конфедеративний характер, а залежність від російського царя в юридичному аспекті набрала форм васалітету.

Певна стабілізація обстановки в регіоні, зміцнення державної влади в Україні дозволяє гетьману ігнорувати накинуті в екстремальних умовах обмеження суверенних прав Української держави і протягом 1654 – 1658 рр. залежність від царя *de facto* набрала форм номінального васалітету, при якому українські фінанси перебували у розпорядженні гетьманського уряду, так само й у своїй зовнішньополітичній діяльності Чигирин керувався власними інтересами, а не вказівками Москви (особливо це стало очевидним після Віленських переговорів 1656 р.).

Плани приведення правових норм союзу у відповідність з політичними реаліями життя плекав Б.Хмельницький, підтримував їх і його наступник – І.Виговський, а спробу реалізації на практиці здійснив восени 1659 р.

Ю.Хмельницький, запропонувавши царському представникам на переговорах у Переяславі кн. М.Трубецькому т.зв. Жердівські статті – проект, який враховував уроки попередньої історії українсько-російських стосунків і був призначений стати гарантом політичної автономії Української держави у майбутньому. Він, зокрема, містив у собі положення, що забороняло будь-які контакти населення Гетьманщини з царським двором без спеціального на те дозволу гетьманського уряду (тобто пропонувалося закріпити сухо васальний принцип взаємин, при яких “vasal моего васала – не мій васал”). Крім того, передбачалося обов’язкове підпорядкування гетьману царських військ, що знаходилися на українській території; містилися гарантії невтручання царської адміністрації у внутрішні справи Гетьманщини тощо[4].

Однак фактор воєнної присутності Росії на території Лівобережної України, зростання тут серед населення москофільських настроїв (чому, безумовно, сприяв крах політики Виговського), проведення українсько-російських переговорів в оточенному царськими військами Переяславі – все це дозволило Трубецькому не лише відхилити Жердівський проект, але й нав’язати українській стороні фальсифікат договору Б.Хмельницького та нові статті Ю.Хмельницького, які ставили під контроль царської адміністрації зовнішньополітичну діяльність гетьманського уряду та надавали їй право активно втручатися у внутрішньополітичні процеси в Україні[5]. Договір 1659 р. підмінював політичну автономію Української держави –адміністративною в складі Росії, а конфедеративний зв’язок держав трансформувався у федераційний.

Жорстока позиція російської сторони на переговорах у Переяславі та непоступливість царського двору в намаганнях гетьманського уряду дещо нівелювати обмеження, накинуті Трубецьким, (місія А.Одинця та П.Дорошенка до Москви наприкінці 1659 р.[6]) провокує новий українсько-російський

конфлікт і зумовлює підписання Ю.Хмельницьким Слободищенського трактату з польським королем. Зокрема С.Величко “из давнейшой причины”, що змусила українського гетьмана розірвати з Москвою, називав “премененія в некіих клавзулех пактов отеческих Переяславскими, а особливе взглядом нового придатку в тех пактах... о що всегда от старшины и полковников был поносимый и стужаемый”[7].

Однак цей крок, у рівній мірі як і тривала, відчайдушна боротьба гетьмана П.Дорошенка в другій половині 60 – на початку 70-х рр. були вже не в змозі переломити об’єктивний хід історії, здолати фатальний для України геополітичний фактор. Водночас безрезультатно завершилася для російської сторони спроба ліквідувати автономію Лівобережної Гетьманщини, залишивши натомість лише самоуправління її окремого суспільного стану – козацтва (Московські статті 1665 р.).

Своєрідним компромісом здеморалізованої Руїною української старшини та виснаженого перманентними бойовими операціями в Україні російського уряду став Глухівський договір 1669 р. У принциповому відношенні договір повторював положення статей Ю.Хмельницького, повертаючи тим самим Україні права адміністративної автономії. Глухівські статті, разом з договором 1659 р., були покладені в основу наступних українсько-російських договорів 1672, 1674 та 1687 рр. Водночас, як при виборі на гетьманство І.Самойловича, так й І.Мазепи, в політиці Москви чітко простежується тенденція на обмеження автономних прав Гетьманщини. Зокрема, найбільш принципові нововведення Конотопських статей 1672 р. полягали в денонсації умов щодо обов’язкової присутності українських представників на мирних переговорах з Польщею та в унеможливленні майбутніх територіальних здобутків Війська Запорозького. До договору 1687 р. (т.зв. Коломацькі статті) московські представники включали лише ті

положення угоди 1669 р., які їх повністю влаштовували, а нововведення були спрямовані на звуження рамок української автономії (обмеження прерогатив гетьманського уряду у сфері поземельних відносин в Україні, заборона на скасування на території Гетьманщини будь-яких правових актів Російської держави тощо). Симптоматичною стала поява в тексті Коломацьких статей положення про необхідність тіснішої злукі України з Росією та знищення національної окремішності українського народу – “народ малороссийский всякими меры и способы с великороссийским соединять и в неразорванное и крепкое согласие приводить супружеством и иным поведением...”, щоб було під однією царською державою “...обще, яко християнской веры, и никто б голосов таких не испущал, что Малороссийский край – гетманского регіменту, а отзывались бы единогласно: “Их царского пресветлого величества самодержавной державы гетман и старшина и народ малороссийский обще с великороссийским народом...”[8].

За успіхи, досягнуті кн. В.Голіцином при укладенні Коломацьких статей – “да при том обраний... постановили и написали статьи со многою их великих государей именованью и честью, и привели их (Військо Запорозьке. – В.Г.) в нижайшее к ним, великим Государям, подданство и крепкое обещание и во многою их Государей, прибыль и в пространство...”[9], фаворит регентші Софії був щедро обдарований подарунками. Так само, як і його удачливі попередники в справі обмеження українського суверенітету – В.Бутурлін, М.Трубецької, Д.Велико-Гагін, Г.Ромодановський. В цілому, протягом усієї другої половини XVII ст. Москва завжди використовувала гетьманську елекцію (що об’єктивно послаблювало державну владу в Україні) як зручний момент для подальшого просування по шляху ліквідації автономії Гетьманщини. У цьому відношенні гетьманські статті були своєрідними історичними віхами, щаблями, що понижували політико-правовий статус

Української держави.

У другому десятилітті XVIII ст., в роки гетьманування Івана Скоропадського, Україна формально залишилася на правах, конституйованих договорами другої половини XVII ст., оскільки Петро I, відмовившись підписати в 1709 р. новий українсько-російський договір, разом з тим, підтверджив збереження чинності попередніх домовленостей сторін. Однак фактичний розвиток українсько-російських стосунків у пост-мазепинську добу переконливо свідчив про початок принципово нового етапу в історії української державності. Зокрема, грубим порушенням автономного статусу Гетьманщини стало запровадження при гетьманському уряді інституту царських резидентів, втручання Петербурга в кадрову політику гетьманату, поширення дії на правове поле Лівобережної України деяких положень кримінального права Росії та регламентаційних указів царя у сфері торгівлі тощо.

Запровадження в Україні 1722 р. російської владної структури – Малоросійської колегії та – особливо – проведення нею реформи державного устрою гетьманату знаменували собою ліквідацію автономного статусу Гетьманщини, оскільки основні ознаки адміністративної автономії – самоуправління при здійсненні внутрішньої політики та його функціонування на основі власного законодавства – в цей час зберегти Україні не вдалося. Розгромивши старшинську опозицію на чолі з П. Полуботком, уряд Петра I протягом 1722 – 1725 рр. фактично ліквідовує інститути гетьманства і генеральної старшини, передаючи їх функції Малоросійській колегії, а українське судочинство та діловодство цілеспрямовано переводиться на загальноімперські норми та порядки. За таких умов автономія Гетьманщини втрачає реальне наповнення.

1. Акты Южной и Западной России. – СПб., 1878. – Т.10.– С.4 (далі – Акты ЮЗР).
2. Там же. – С.449.

3. Там же. – С.445 – 452.
4. Там же. – Т.4. – С.255 – 257.
5. Див.: Там же. – С.265 – 269.
6. Див.: Там же. – Т.5. – С.1 – 7.
7. Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т.2. – С.14.
8. Источники малороссийской истории. – Ч.1. – М., 1858. – С.317.
9. Полное собрание законов Российской империи. – М., 1830.– Т.1. – № 1258.